
La conquesta àrab i la llengua catalana*

per Josep M. Nadal i Farreras

1. Problemes generals¹

La presència àrab als actuals dominis lingüístics de la llengua catalana fou, des d'un punt de vista cronològic, molt complexa: a començaments del segle IX, conquerida ja per l'imperi carolingi la Catalunya Vella, el Llobregat establí una línia divisòria entre àrabs i francs que es manifestà terriblement sòlida. Per desota d'aquesta frontera, el triangle defensiu Tortosa-Lleida-Tarragona assegurava als àrabs el domini de la vall de l'Ebre i, més al sud, de la rica horta de València. Tarragona, Tortosa i Lleida no foren conquerides fins el 1118, 1148 i 1149, respectivament. Un segle més tard, Mallorca i València veien arribar les tropes catalanes de Jaume I (1229 i 1238, respectivament). És obvi que aquesta complexitat havia de reflectir-se en les relacions entre la llengua àrab i el català. Amb prou feines vuitanta anys de domini àrab, i encara relativament superficial, a la Catalunya Vella havien de pesar molt poc en el romanç que s'hi parlava. Quan el català, en canvi, fou dut a Lleida i a Tortosa, sembla que trobà una petita part de la població —els mossàrabs— que encara parlava la llengua romànica autòctona sortida a partir del llatí, no gaire distinta del català, certament, però amb forta influència de l'àrab a causa de la llarga convivència entre ambdues llengües. Indirectament, així, es posaven en contacte el català i l'àrab.² Aquest contacte

* He d'agrair l'ajuda que m'han proporcionat els professors i amics Ana Labarta, Teresa Sabrià, Julio Samsó i Miquel Barceló en la redacció final d'aquest treball.

1. Per a la transcripció dels arabismes hem seguit les normes de la desapareguda revista «Al-Andalus», amb l'excepció del *ẓīm* i del *jā'*, que els hem transcrit com a *j* i *ḡ* respectivament.

2. Això no implica, però, que l'arabització de la vall de l'Ebre, més la de Tortosa que no pas la de Lleida, no fos molt intensa. Vegeu, per exemple, en el treball de Juan VERNET, *El valle*

havia de ser més fort, encara, al País Valencià i a Mallorca, on la llengua àrab perllongà un segle més que a Lleida i a Tortosa el seu domini i on, en el cas del País Valencià, s'inicià un contacte durador i directe entre la llengua catalana dels conqueridors cristians i l'àrab: efectivament, els àrabs valencians que no foren expulsats després de la conquesta catalana —els anomenats *mudèjars* o, després de la seva conversió al cristianisme, *moriscos*— romangueren al País Valencià fins el 1609, en el qual constituïen una part important, majoritària en els primers moments, de la població. La seva llengua, una variant de l'àrab com recentment han demostrat Joan Fuster, Dolors Bramon, R. I. Burns, M. Carme Barceló i A. Labarta,³ havia de conformar de múltiples maneres la varietat dialectal del català que es desenvolupà al País Valencià.

Toponímia i lèxic comú prou que ens demostren això que acabem de dir. Dels 502 topònims d'origen aràbic que Joan Coromines recull en terres de parla catalana en els seus *Estudis de toponímia catalana*,⁴ només quatre pertanyen a la Catalunya Vella —*Jafre, Rama, Marata i Gallifa*—; per dessota del Llobregat, en canvi, els topònims aràbics són molt nombrosos i augmenten en acostar-nos a la ciutat de València; les Balears presenten, també, una densitat notable de toponímia aràbiga: 105 topònims, és a dir, una cinquena part del total que Joan Coromines recull en el treball esmentat. El lèxic comú, d'altra banda, coincideix amb la localització geogràfica dels noms de lloc: la major part dels mots d'origen àrab són d'ús gairebé exclusiu del País Valencià, de les Illes o de la Catalunya Nova. Tant és així que els filòlegs remarquen com un cas notable aquells mots pretesament aràbics d'ús exclusiu a la Catalunya Vella (vegeu, com a exemple, l'arabisme *galzerans* o *gallerans* < ḤAYZURĀN, del qual Joan Coromines⁵ afirma que «és notable, essent arabisme, que no el trobi més que en el Principat i no a les altres terres de llengua catalana, castellana o portuguesa») i, sovint, dedueixen d'això un origen no aràbic del mot (vegeu el mot *tangí* «a Girona, espècie de perol d'estany amb dues anses, destinat a fondre-hi llard, fer-hi confitures, etc.», que podria provenir de l'àrab ṬĀJIN, amb una possible contaminació del mot magr. ṬANJIR < ṬINJĪR, d'origen persa, però del qual Coromines afirma que «la localització nòrdica del mot català em fa creure que no ve de l'àrab, sinó que el nostre *tangí* té la mateixa etimologia que el mot aràbic, la qual, com ja

del Ebro como nexo entre Oriente y Occidente, BRABLB, xxiii (1950), ps. 249-286, una llista llarga de personatges de Lleida i de Tortosa que, en molts de casos, viatjaren a Orient i que, per la seva professió —l'ensenyament, sovint— contribuïren decisivament a l'expansió de la ciència, la filosofia, la religió, etc., àrabs. Cf. també la nota 18.

3. Joan FUSTER, *La llengua dels moriscos*, dins *Poetes, moriscos i capellans* (València 1962) (treball reproduït a *Obres completes*, I, Barcelona 1968, ps. 391-430, d'on fem les citacions); Dolors BRAMON, *Una llengua, dues llengües, tres llengües?*, dins Pere SISÈ, *Raons d'identitat del País Valencià* (València 1977), ps. 17-47; Robert I. BURNS, *The Language Barrier: The Problems of Bilingualism and Muslim-Christian Interchange in the Medieval Kingdom of Valencia*, dins M. VASALLO, ed., *Contributions to Mediterranean Studies* (Malta 1977), ps. 116-136 (reproduït a «L'Espill», núm. 1/2, València 1979, ps. 15-35); Maria Carme BARCELÓ, *La llengua àrab al País Valencià (segles VIII-XVII)*, «Arguments», iv (1979), ps. 123-149; Ana LABARTA, *Inventario de los documentos árabes contenidos en procesos inquisitoriales contra moriscos valencianos conservados en el Archivo Histórico Nacional de Madrid (legajos 548-556)*, «Al-Qantara», I (1980), ps. 115-164. *Oraciones cristianas aljamiadas en procesos inquisitoriales de moriscos valencianos*, BRABLB, xxxvii (1977-78), ps. 177-197, i *Los libros de los moriscos valencianos*, «Awraq», 2, 1979, ps. 72-80.

4. *Estudis de toponímia catalana*, I (Barcelona 1965), ps. 265-279.

5. Joan COROMINES, *Mots catalans d'origen aràbic*, dins *Entre dos llenguatges*, III (Barcelona 1977), ps. 68-177; la citació és de la p. 87 (aquest treball és una ampliació d'un altre treball que ja havia estat publicat a BDC, xxiv, 1936).

era sabut per a aquest últim, no és altra que el grec *παηλον* «paella».⁶ Hem de considerar, per tant, que la penetració dels arabismes en el català ha tingut lloc, bàsicament, a través de València, les Balears i la Catalunya Nova, és a dir, les zones que durant més de temps foren dominades pels àrabs.

Abans d'entrar en l'estudi concret dels arabismes del català, voldríem enumerar alguns dels problemes més importants que planteja l'estudi dels contactes entre la llengua àrab i el català.

1. En primer lloc, les possibles *vies secundàries de penetració dels arabismes*. Ja hem dit que «el pont de major importància entre el món islàmic i l'occident el forma la Península Ibèrica» i, més concretament, pel que fa al català, València, una de les zones de la península «que més profundament i intensament absorbiren la influència islàmica»,⁷ i les Balears. Els contactes entre el món occidental i l'islam no es reduïren pas, però, a aquest. *Sicília*, llarg temps dominada pels àrabs i, més tard, pels catalans, posà en contacte indirecte les dues llengües —de vegades amb la llengua d'Itàlia com a intermediària— i permeté la penetració d'algun element àrab en el català. Per exemple, Joan Coromines⁸ ha demostrat que el mot català *ragatxo*, «minyona poc útil emprada en les feines més humils», de la mateixa família que l'italià *ragazzo* i que el castellà *ragaç*, degué passar de l'àrab RAQQĀṢ al català a través de «Sicília durant la dominació catalana que seguí la guerra de les Vespres». Les *croades* són un altre pont entre el món islàmic i l'occident que, com diu A. Steiger,⁹ «entra en acció a partir del segle XII i constitueix, per tant, una capa més recent dels arabismes pisans, venecians, genovesos, que més tard es van estendre a la resta d'Itàlia, ultrapassant després les seves fronteres». D'altra banda, el renaixement del comerç europeu, pràcticament desaparegut, juntament amb la tradició escrita llatina en què es basava, a la fi de l'època merovingia, es va iniciar amb els contactes amb els musulmans: les visites que sobretot els mercaders italians realitzaven a Orient «van esdevenir més freqüents durant els segles XI i XII, quan el transport dels croats va augmentar considerablement el volum de la navegació vers el Pròxim Orient, i quan els navegants de Gènova i Pisa, en especial, es van dirigir amb freqüència als ports del nord d'Àfrica».¹⁰ El coneixement i l'ús de l'àrab per part d'aquests comerciants europeus va afavorir una forta penetració d'arabismes relatius al món del comerç (*duana* < DĪWĀN, *aval* < HAWĀLA, etc.) que ha estat estudiada per G. B. Pellegrini.¹¹ Cal no oblidar, finalment, l'antic exarcab bizantí, des d'on s'expandien «orientalismes de transmissió bizantina» a Europa.¹² És obvi, però, que

6. *Ibid.*, p. 128.

7. A. STEIGER, *La penetración del léxico árabe en el catalán y el provenzal*, dins *Actas del VII Congreso Internacional de Lingüística Románica*, II (Barcelona 1955), ps. 555-570. La citació és de la p. 557.

8. JOAN COROMINES, *Mots catalans d'origen àrab*, p. 177.

9. A. STEIGER, *La penetración del léxico árabe...*, p. 557.

10. ALFRED LIEBER, *Eastern Business Practices and Medieval European Commerce*, «The Economic History Review», XXI, núm. 2, ps. 130-243. La citació és de la p. 237.

11. G. B. PELLEGRINI, *L'elemento arabo nelle lingue neolatine con particolare riguardo all'Italia*, «L'Occidente e l'Islam nell'Alto Medioevo», II (Spoleto 1965), ps. 697-790.

12. A. STEIGER, *La penetración del léxico árabe...*, p. 557. Tampoc no es pot oblidar que alguns arabismes entrats en el grec pogueren penetrar en el català a l'època en què es produí l'expansió catalana per la Mediterrània. Per exemple, Germà Colon (*Les perspectives d'un hàpax: els «murtats» de Muntaner*, dins «Estudis Universitaris Catalans» [«Estudis de Llengua i Literatura Catalanes oferts a R. Aramon i Serra en el seu setantè aniversari, I»], tercera època, Barcelona 1979, ps. 151-159 ha assenyalat el pas de l'àrab MURTADD «renegat» al turc MURTAT i, després, al grec bizantí *μυρτατοι*, d'on hauria passat al català (*murtat*) amb el significat d'«espia».

aquestes vies de penetració del món àrab en el món occidental tenen una importància menor si les comparàvem amb la via peninsular.

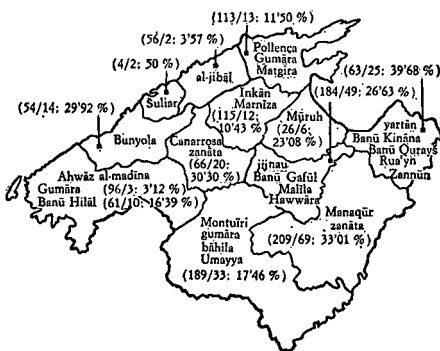
2. En segon lloc, sembla necessari insistir en el fet que els àrabs van introduir en el català —i en d'altres llengües romàniques—, a part els lògics arabismes, mots procedents d'altres llengües. Així, per exemple, Joan Coromines¹³ ha destacat l'origen persa dels mots catalans *farnaca* «llebre jove» i *tabaira* «peça de terrissa», que ens entraren a través de l'àrab ḤARNAQ i ṬABAQ, respectivament; l'origen grec d'un mot com *fuset* «terebintàcia semblant al roldó», que entrà en el català a través de l'àrab FUSTAQ (< grec *πισταχιον*) o l'origen llatí del mot català *sicló* «que té un sol testicle», procedent de l'àrab SIQLAB (llatí SCLAVUS). Amb relació a aquest problema fóra imprescindible de tenir en compte la composició —per tal de saber-ne la procedència, la llengua que parlaven, etc.— dels «àrabs» que arribaren el 711 i els canvis que l'alteraren al llarg de tot el seu domini. S'ha de tenir en compte, per exemple, que el nord d'Àfrica amb prou feines havia rebut la influència islàmica —de la llengua àrab, per tant— a començaments del segle VIII.¹⁴ En realitat, una bona part dels «àrabs» que s'establiren, entre el 711 i la fi del segle IX, al País Valencià era, com ha posat de manifest Pierre Guichard,¹⁵ d'origen berber, habitants del nord d'Àfrica que feia molt poc de temps que havien entrat en contacte amb el món islàmic. Pel que fa a Mallorca, tot i que no disposem d'una cronologia de les migracions, sabem que la major part dels topònims tribals que apareixen en el *Llibre de repartiment*, escrit poc després de la conquesta catalana, es refereixen a tribus berbers (dels MARNĪZA, GUMĀRA, MAṬGIRA, BANŪ GAFŪL, HAWWĀRA, MALĪLA, ZANĀTA, ZANNŪN (HAWWĀRA), i MAŠMŪDA).¹⁶ La clara separació entre aquests topònims

13. Joan COROMINES, *Mots catalans d'origen àrab*, ps. 98-100, 123-124, 86-87 i 118-120.

14. La cronologia de l'expansió àrab al nord d'Àfrica és, respecte a això, evident: 642 Alexandria, 698 Cartago, 699 Tànger i Ceuta, 708 Fes.

15. Pierre GUICHARD, *Le peuplement de la région de Valence aux deux premiers siècles de la domination musulmane*, «Mélanges de la Casa de Velázquez» (Madrid 1969), ps. 103-153; *Al-Andalus. Estructura antropológica de una sociedad islámica en Occidente* (Barcelona 1976), i *València abans dels catalans*, «L'Avenç», 16 (1979), ps. 34-39.

16. Àngel Poveda i Sánchez ha mostrat (*Introducción al estudio de la toponimia árabe-musulmana de Mayurqa según la documentación de los archivos de la ciudad de Mallorca (1232-1276)*, «Awrāq», 3, 1980, com després de la invasió la nova població es repartí atenen l'origen àrab o berber. Això potser indica que l'assimilació dels berbers —la seva arabització— no devia haver-se acomplert encara i que, possiblement, la seva llengua era encara el berber. Recentment també ha estudiat aquesta qüestió Ricard Soto a *Quan Mallorca era Mayurqa*, «L'Avenç», 16, ps. 25-33. Vegeu el mapa següent tret del treball d'À. Poveda:

Toponímia tribal i toponímia clàssica, segons A. Poveda

i els que fan referència a tribus àrabs indica, sembla, que en els primers temps de la conquesta àrab no s'havia produït encara una assimilació entre la minoria dirigent àrab i la majoria berber. Aquests berbers intentaren, certament, arabitzar-se ràpidament perquè ho afavoria la religió islàmica i com a mitjà d'ascensió social i, probablement, per a diferenciar-se, en tant que conqueridors, de la població autòctona.¹⁷ Adoptaren, per tant, la llengua àrab tan aviat com els fou possible.¹⁸ A això hem d'atribuir la poca influència de la llengua camítica que parlaven en el català. Seria necessari, però, un estudi més aprofundit de la qüestió per tal de poder valorar millor la penetració del berber. De moment ens hem d'accontentar

1. Tribus àrabs: Banū Kināna, Banū Qurayš, Rua'yn, Umayya, Banū Hilāl i Bāhila.
2. Tribus berbers: Zannūn, Gumāra, Maṭgara, Banū Gaḫūl, Maḫila, Hawwāra, Marnīza, Zanāta. En el mapa s'indica, en primer lloc, el *juz'* (per exemple *Jijnau*), en segon lloc, la toponímia tribal que apareix en documents de 1232-1276 (per exemple *Banū Gaḫūl, Maḫila* i *Hawwāra* en el *juz'* de *Jijnau*) i, finalment, el nombre de topònims «àrabs», ja no tribals, de cada *juz'* (1.ª xifra), el nombre de topònims clànics —gairebé tots, atenen l'antropònim de què parteixen, d'origen berber— que comencen amb *beni-* i variants (2.ª xifra) i el percentatge que aquests topònims clànics representen amb relació al total (3.ª xifra).

El treball d'A. Poveda és summament interessant, d'altra banda, perquè, en analitzar la toponímia agrària (*alqueria* < AL-QARYA, *Raval* < RAHL, *Ruzafa* < RUṢĀFA, etc.), ens mostra la profunditat de l'arabització de Mallorca i, en analitzar la toponímia geogràfica (*Alqueria Oriolex* «d'Oriola», *Alqueria Balansi* «de València», *Alqueria Almuci* «de Múrcia», *Alqueria Alacanti* «d'Alacant», *Alqueria Aljebici* «d'Eivissa»: AL-YĀBISĪ, *Alqueria Almenorqui* «de Menorca»: AL-MANURQĪ, *Alqueria Maimon Saragoçj* «de Saragossa», *Alqueria Benisapti* «de Ceuta», *Rabal azarabui* «del Sàhara»: AL-ŠAHRĀWĪ, etc.), avui desapareguda gairebé del tot, ens permet d'estudiar les migracions, sovint de la mateixa península, de la població àrab.

17. P. Guichard (*Le peuplement de la région de Valence...*, ps. 127-128) esmenta el cas de la família dels Bannu Zannun de Toledo que canvià el nom, clarament berber, pel de DĪ-L-NŪN. Amb tot, el topònim valencià de *Benissanó* s'ha mantingut fins a l'actualitat per demostrar aquest procés d'arabització.

18. Si no consideràvem la Península Ibèrica com un cas totalment distint de les altres zones ocupades pels àrabs —Egipte, Tunísia, Marroc, etc.— és obvi que l'estudi d'allò que s'hi esdevingué amb relació a la resistència o la facilitat de la població autòctona a l'arabització lingüística (i, també, a la pervivència de les llengües autòctones: copte i grec —com a llengua de l'administració— a Egipte, berber i romanç a Tunísia, etc.) ens resultaria força il·lustratiu. Pel que fa a Tunísia, per exemple, és fonamental el treball de Tadeusz Lewicki sobre la pervivència del romanç *ar-rūmī* dels Afàriqa fins al segle XI (*Une langue romane oubliée de l'Afrique du Nord*, «Rocznik Orientalyczny», Cracòvia 1953, ps. 415-480) o el treball de T. Baccouche i H. Skik sobre la pervivència del berber (*Aperçu sur l'histoire des contacts linguistiques en Tunisie*, «Actes du Deuxième Congrès International d'Étude des Cultures de la Méditerranée Occidentale», 1, Alger 1976, ps. 157-195). Aquests dos investigadors, per exemple, han demostrat que els berbers de Tunísia només esdevingueren plenament àrabs, des d'un punt de vista lingüístic, durant el segle XI, amb l'arribada de la tribu àrab dels Banū-Hilāl: «*Les conditions de l'expansion de l'arabe en Ifriqya (et dans le Maghreb) se sont trouvées à partir de cet événement fondamentalement modifiées: l'arabe n'est plus la langue d'une élite citadine, il pénètre très profondément les campagnes. Il n'est plus seulement pour les populations locales la langue de la religion, de l'administration et des transactions; il est aussi, et pour les habitants des campagnes surtout, la langue des tribus voisines avec lesquelles on se bat épisodiquement, mais avec lesquelles on cohabite aussi (ou dont on subit la "protection") et auxquelles on finit souvent par s'assimiler.*

«*Ce processus d'assimilation des tribus berebères aux tribus arabes dont Ibn Khaldoun nous signale l'aboutissement, peut avec beaucoup de vraisemblance, être étendu à la majorité des tribus berebères de l'Ifrîqya...*» (p. 181).

Aquesta lentitud de l'arabització del nord d'Àfrica, deixant de banda que ens podria servir de «model» per explicar l'arabització del País Valencià i de Mallorca, ens indica, òbviament: 1.er, que els berbers que formaven part dels exèrcits invasors i que en el poblament «àrab» del País Valencià i de Mallorca eren majoria, parlaven berber en el moment de la conquesta i que, per tant, la seva arabització lingüística fou paral·lela a la de la població autòctona, i 2.^{on}, que, consegüentment, el conflicte lingüístic que implicà la invasió àrab posava en joc una lluita entre

amb el que ha dit Joan Coromines¹⁹ sobre el possible caràcter berber dels topònims mallorquins *Tenja*, Mall., < TĀNJA (= Tànger), *Porto Salè* < SALĀ, el port marroquí de Rabat, *Tuent*, Mall., conegut antigament com a *Tuyent* < TAWENT, *Sanitja*, Men., *Vernissa*, Mall., *Gomera*, etc., dels topònims valencians *Atzeneta*, *Vernissa*, *Senija*, *Soneja*, *Bugaia*, emparentat amb el *Bugia* d'Algèria, *Taformatx* < TĀFĒRMA + MĀTĪŠ «bressol de l'àliga», *La Balarma* < BELEZMA, *Botisant* < BU TISENT «la salina», etc., i fins i tot de la Catalunya Nova com *Benissanet* < BANŪ ZANĀTA, *Bitem* < BATTAM «nom del pistatxo a les muntanyes de l'Atlas», etc., i amb el treball d'Àngel Poveda i Sánchez sobre la toponímia mallorquina,²⁰ sense que ens sigui possible, però, determinar si aquests topònims corresponen al segle VIII, amb la primera arribada de berbers, o al segle XII, com a conseqüència de la invasió almoràvit, que comportà una segona onada de berbers.²¹ També és possible que la via a través de la qual ens han

tres llengües —l'àrab com a llengua del poder i el berber i el romanç en retrocés—, cosa que havia de propiciar una major lentitud en el procés d'arabització lingüística.

Amb relació a al-Andalus, i més en concret amb les «Illes Orientals» (avui Mallorca, Menorca i Eivissa), aquest procés d'arabització sembla haver-se accelerat el segle X. Ricard Soto (*Mesquites urbanes i Mesquites Rurals a Mayūrqa*, «Bolletí de la Societat Arqueològica Luliana», t. xxxvii, any xcv, 1979, ps. 113-135; les citacions són de les ps. 113-114) ja ha assenyalat com «les unitats fonamentals de convivència a les ciutats musulmanes es basaven més aviat en relacions de fraternitat (famílies, clans, tribus), veïnatge (barris) i sobretot de comunitat religiosa (és a dir, d'adscripció a determinades "escoles" o formes d'entendre l'islam, que tingueren el seu apogeu a partir del segle X, amb la dissolució del califat abbasí) que no pas en criteris de territorialitat. Això suposa el naixement d'una classe poderosa, molt influent des de tots els punts de vista, encara que mancada de poder coactiu militar (que apareix sempre lligat a classes exclusivament dedicades a aquests afers), els *ulāma*, i d'altra, la integració de la societat a través d'aquests organismes específics». D'aquesta manera desapareix l'oposició camp/ciutat, que és allò que podria explicar-nos la supervivència de formes de cultura, i lingüístiques per tant, anteriors, i s'inicia, durant els segles XI i XII, una revitalització de les comunitats locals (amb l'aparició de mesquites rurals, per exemple) fortament influïdes pels *ulāma*. Es produeix, aleshores, «un procés d'integració social que permet a ciutats de segon ordre, i àdhuc a nuclis rurals...», de jugar un important paper dins un àmbit cultural fins llavors monopolitzat per la capital califal. Es tracta d'un procés que intensifica la cohesió de l'islam andalusí entorn d'una escola de rígida ortodòxia (i d'un aspecte fonamentalment pràctic i administratiu) com és el malikisme». És, podríem afirmar, la culminació del procés d'arabització en temps dels almoràvits.

És obvi que si fins ara no s'han tingut en compte aquests fets és perquè el fet àrab s'ha afrontat amb evidents prejudicis ideològics consistents, en general, a considerar que la Península Ibèrica i el nord d'Àfrica estaven destinats a ser allò que són en l'actualitat: dues zones situades en òrbites distintes —l'una occidental, l'altra oriental— amb la qual cosa s'ha pogut justificar la història de la Península Ibèrica com la «reconquesta» d'una *Espanya*, en realitat només pretesa. Vegeu, respecte a això, P. GUICHARD, *Al-Andalus. Estructura antropològica de una sociedad islàmica en Occidente* (Barcelona 1976), especialment les ps. 233-239, i M. BARCELÓ, *L'orientalisme i la peculiaritat de l'arabisme espanyol*, «L'Avenç», núm. 28, ps. 25-28.

19. JOAN COROMINES, *Sobre els noms de lloc berebers*, dins *Entre dos llenguatges*, II (Barcelona 1977), ps. 217-238 (aquest treball havia estat publicat abans a «Homenaje a Rafael Lapesa», Madrid 1973, ps. 207-218).

20. A. POVEDA I SÁNCHEZ, *Introducció al estudio de la toponímia àrabe-musulmana de Mayūrqa*, ja citat, i *Repertori de toponímia àrabo-musulmana de Mayūrqa segons la documentació dels Arxius de la Ciutat de Mallorca (1232-1276)*, dins *Fuentes Rerum Balearium*, vol. III (1979-1980), ps. 81-119.

21. Miquel BARCELÓ, *Sobre tres topònims berbers a les Illes Orientals d'al-Andalus*, «Faventia», 2/2 (1980), ps. 131-133, ha assenyalat el caràcter berber del «rahal Hamem» < ĤAMĪM, relacionat amb el *Benigafull* < BENI GAFUL, segment de la tribu dels Gumāra, detectat per A. Poveda a *Repertori de toponímia àrabo-musulmana...*, de *Beniminalla* < BENI MANN ALLĀH, de Menorca, que potser és idèntic a l'actual *Binimellà* del nord de l'illa, i d'*Alcoraya* < AL-KURĀYA, a Mallorca i a Menorca. Aquests topònims són considerats per Barceló força antics: BENI MANN ALLĀH és el nom del pare de ĤAMĪM, «fals» profeta que morí violentament al Nord d'Àfrica el 927 i que pertanyia a la tribu dels BENI GAFUL; els seus seguidors i familiars degueren aparèixer a l'illa en aquesta època i els topònims serien, per tant, contemporanis.

entrat els arabismes i, de retruc, la llengua dels berbers tingui importància amb relació a l'aglutinació de l'article àrab AL-: W. V. Wartburg²² ja va insinuar, respecte a això, que la major part dels mots àrabs arribats a la Romània a través de Sicília han penetrat sense l'article àrab AL- aglutinat, en oposició a allò que s'ha esdevingut amb els arabismes entrats a través de la Península Ibèrica; H. Lüdke²³ va insinuar que aquest fet podia ser degut a la influència dels elements berbers a la Península. El fet que els arabismes del català es caracteritzin, sobretot actualment, pel fet de no dur majoritàriament l'article àrab aglutinat no sembla pas, però, que pugui atribuir-se a una influència de la via siciliana de penetració d'arabismes ni a l'absència de berbers al País Valencià o a Mallorca, ja que, d'una banda, la major part dels arabismes ens han entrat a través de la Península Ibèrica, i, de l'altra, els berbers constituïen, com hem dit, el component majoritari dels «àrabs» que s'intallaren a casa nostra. Més aviat, com ha indicat J. M. Solà i Solé,²⁴ el fenomen sembla deure's a un fet intern a la pròpia llengua catalana: «... la particularidad del catalán ... la atribuiríamos, más que a un superficial contacto con el árabe (argumento válido en el caso del italiano, de las lenguas eslavas e, incluso, de los dialectos etiópicos), a cierta resistencia a aceptar esquemas ajenos a la lengua. La verdad es que por lo menos un 12 por 100 de los arabismos catalanes exhiben, a lo largo de su historia, dos formas: una con el artículo AL- y otra sin él ... Al incorporarse el arabismo con su artículo correspondiente AL-, y al penetrar en el catalán oriental, este AL- llegó a pronunciarse como /əl/, con lo que pasó a identificarse con el artículo determinado masculino. A partir de esta confusión resultaba fácil separar el AL- de procedencia oriental de su sustantivo y precipitar su debilitación».

Cal no oblidar, finalment, que el berber no era l'única llengua parlada al nord d'Àfrica. És ben sabut que el copte i el grec mantingueren una certa importància després de la conquesta àrab d'Egipte, com a llengües de la religió i de l'administració. També és ben sabut, encara que sovint massa oblidat, que el llatí tingué una difusió considerable en les zones litorals i urbanes nord-africanes i que, semblantment a allò que s'esdevenia als altres territoris de la Romània, havia anat evolucionant vers la llengua romànica que parlaven els *afāriqa*, és a dir, els habitants del nord d'Àfrica d'origen berber o bizantí —els *rūm*— i els berbers romanitzats, que és coneguda en alguna font àrab com a *ar-rūmī*.²⁵ Comencem a conèixer aquesta llengua gràcies al treball que ja hem citat de T. Lewicki, que ha detectat 85 topònims o elements del lèxic comú actual del Magrib que s'hi relacionen: 'q.štin < *AGOSTIN; (al)'qtūb.rī < *OCTOBER; 'Ijliz «nom d'una muntanya que domina la ciutat de Marràqueix» < *IGLIZ < ECCLESIA; Jān, Jan o Žan < JOANNES, etc. L'*ar-rūmī* sembla que desaparegué com a conseqüència de la ruralització que comportà la islamització esdevinguda entre els segles X i XII.²⁶ Els berbers que van arribar a la península el 711, no podrien

22. Walter von WARTBURG, *Gründfragen der etymologischen Forschung*, «Neue Jahrbücher für Wissenschaft und Jugendbildung», 7 (1932), ps. 222-235.

23. H. LÜDGE, *El bereber y la lingüística románica*, dins *Actas del XI Congreso Internacional de Lingüística y Filología Románicas* (1965), vol. II (Madrid 1968).

24. J. M. SOLÀ I SOLÉ, *El artículo al- en los arabismos del ibero-románico*, «Romance Philology» (1968), ps. 275-285.

25. AL-MUQADDASĪ, *Descriptio imperii moslemici*, Ed. GOEJE, BGA, III. Citat per T. LEWICKI, *Une langue romane oubliée...*, p. 450.

26. En aquesta època sembla que el Magrib veié desaparèixer el cristianisme. Segons C. J. Speel (*The Disappearance of Christianity from North Africa in the Wake of the Rise of Islam*, «Church History», XXIX, 1960, ps. 379-397), una de les causes que afavoriren la islamització dels cristians del nord d'Àfrica —la pervivència del qual és estudiada per M. Speight (*Temoignage*

haver-nos transmès algun mot romànic africà? L'estat actual de les investigacions no ens permet de donar a aquesta pregunta una resposta segura que, amb tot, necessitem respondre si volíem tenir un panorama complet de la influència de la invasió àrab sobre el català.²⁷ D'altra banda, la pugna entre l'*ar-rūmī* i el berber, d'una banda, i l'àrab, de l'altra, i la posterior desaparició del romanç podria —amb els matisos necessaris— servir-nos de model sociolingüístic d'allò que podia haver-se esdevingut a la mateixa època al País Valencià en la pugna entre el romanç autòcton i el berber, les dues llengües en retrocés, i l'àrab, la llengua dominant.

3. En tercer lloc, cal destacar que l'estudi dels arabismes de la llengua catalana ha d'afrontar problemes estrictament lingüístics que el fan considerablement difícil. Com ja va indicar A. Steiger,²⁸ «la falta de lingüistes bivalents, capaços de moure's en tots dos mons lingüístics, oriental i europeu, ha fet repetir amb massa freqüència relacions superficials i capricioses, etimologies arbitràries o errònies, copiades per tradició». És urgent, per tant, la formació de romanistes amb amplis coneixements de l'àrab si volíem aconseguir algun dia estudiar aquesta parcel·la concreta de la història de la nostra llengua. Hi ha, a més, un altre factor que ha influït negativament en l'estudi de l'aportació àrab al català: «Si els investigadors dels arabismes romànics, els Dozy, Engelmann, Eguilaz, Steiger, Baist, Seybold, M. L. Wagner, etc., han dedicat a la nostra llengua una atenció inferior a la que hauria requerit un estudi tan complet com el que hi ha a hores d'ara sobre les dues llengües germanes de ponent, això és degut d'una part a la manca de bons diccionaris catalans i de treballs preliminars d'erudits dels segles passats, com els Sousa per al portuguès o els d'Aldrete per al castellà, i de l'altra a la circumstància següent: mentre que en castellà i en portuguès, la major part dels arabismes porten aglutinat l'article àrab *al-*, en català els arabismes que el porten estan en minoria. Als castellans *alcachofa*, *alcantor*, *algarroba*, *algazara*, *algodón*, *almotacén*, *altramuz*, *altabaque*, corresponen en català *carxofa*, *càmfora*,

des sources musulmanes sur la présence chrétienne au Maghreb de 26-747 à 184-800, IBLA, 1972, ps. 73-96) — fou el tipus de cristianisme que hi havia predominat d'ençà de la dominació dels vàndals, més acostat a l'islam que no pas al cristianisme ortodox de Roma, com a mínim pel que fa al problema de la Trinitat — recordem que els cristians romans eren considerats sovint pels àrabs com a *mušrikūn*, és a dir politeïstes. Respecte a aquesta qüestió, fóra interessant d'estudiar fins a quin punt l'heretgia hispànica, l'adopcionisme, feia fàcilment assimilable el cristianisme mossàrab per l'islam (cf., per exemple, Juan VERNET, *El valle del Ebro como nexo entre Oriente y Occidente*, BRABLB, xxiii, 1950, ps. 249-286, que esmenta «*las idas y venidas motivadas por la herejía adopcionista del metropolitano Elipando y el obispo Félix de Urgel; posiblemente agravada por el contacto con el dogma unitario musulmán*». Cf. també la nota 18 d'aquest treball).

27. Pierre Guichard (*Toponimia y geografía musulmana de Valencia*, Saragossa 1979, esp. les ps. 16-17) esmenta el topònim *Fargalos* (que apareix a les fonts cristianes del segle XIII prop de la ribera baixa del Xúquer) i l'antropònim *Fargalūs* (nom que rebia Asbag ibn Wakīl al-Hawārī, cap andalusí d'origen berber que va comandar l'expedició naval que el 829 va sortir de Tortosa per ajudar a conquerir Sicília) i planteja el possible origen llatí, potser nord-africà, del nom: «*En el Magreb se encuentra el antropónimo Farŷūl, y ambas formas podrían ser relacionadas con el nombre Virgilius?*» D'altra banda, P. Chalmeta (*Concesiones territoriales en al-Andalus [hasta la llegada de los almorávides]*, «Cuadernos de Historia», tirada a part del tom VI, 1975, p. 16) ha assenyalat, fent referència a un fragment d'Ibn Hazm (publicat per M. Asín, *Un códice inexplorado del cordobés Ibn Hazm*, «Al-Andalus», 1934, II, ps. 1-56), la presència d'*aŷarīqa* a l'exèrcit àrab dels conqueridors. També cal indicar que J. Oliver Asín (*En torno a los orígenes de Castilla: su toponimia en relación con los árabes y los beréberes*, discurs d'ingrés a la Real Academia de la Historia, 1974) ha proposat un origen del nom *Castilla* en el llatí del nord d'Àfrica.

28. A. STEIGER, *Las vías de penetración...*, p. 555.

gatzara, cotó, mostassà, quitrà, tramús, tabà (o tabac).²⁹ La diferència s'ha accentuat encara en la llengua moderna, que, en lloc dels antics *almesc, almorratxa, al-mangra, almagatzem, almoradux, almonfara, algerra*, ha implantat, *mesc, morratxa, mangra, magatzem, marduix, monfara, gerra*, i els dialectes populars tendeixen a accentuar-la més i més, reemplaçant *albercoc* per *bercoc*, *alfàbrega* per *fàbrega*, *aljúb* per *júb*, etc.

«Ara bé, els etimòlegs arabistes, concentrats en l'examen dels mots que comencen per l'element *al-*, que els fornien un indicatiu clar d'arabisme, han deixat sempre un poc de banda els que no hi comencen; així ho ha reconegut un jutge tan competent com Dozy (*Gloss.*, p. VII). D'això resulta que la major part dels mots catalans que es troben en aquest cas, i que no tenen correspondència castellana, els han passat per alt, amb tanta més facilitat que la riquesa de la nostra llengua en mots en *al-*, afegida al comú prejudici, els feia creure, essent ella molt pobra en arabismes, per a llur recerca no valia la pena d'estudiar-la gaire.»³⁰

Amb relació a aquesta mateixa qüestió, Germà Colon,³¹ tot i acceptar que el català ofereix més resistència a l'acceptació d'arabismes que no pas el castellà (per exemple: *bleda/acelga, esquirol/ardilla, fins/hasta, marmessor/albacea, oli/aceite, porc senglar/jabalí, ramat/rebaño*, etc.), ha assenyalat alguns dels problemes que poden plantejar-se en estudiar els arabismes del català en comparació dels del castellà: «És imprescindible de tenir present, en els dos dominis lingüístics, l'arrelament dels arabismes (actualment hom troba un evident retrocés a causa que generalment designen objectes concrets molts dels quals estan deixant de ser utilitzats) i la seva distribució geogràfica (la muntanya de Santander no és Andalusia, ni l'Empordà no és València o Mallorca). Per tal de matisar allò que avançà Kuen convé de tenir en compte els següents fets:

1. El mateix ètim àrab conviu en castellà i en català: *aljibe-aljúb*;
2. Existència de dos ètims àrabs, però distints, en castellà i en català: *azu-lejo-rajola*;
3. Existència d'un arabisme en castellà i d'una altra solució en català: *adelfa-baladre*;
4. Situació inversa a l'anterior: arabisme en català i d'una altra solució en castellà: cat. *baldufa* - cast. *trompo*;
5. És interessant la consideració de la distribució geogràfica dels arabismes catalans: cast. *altramús* - cat. meridional *tramús* - cat. septentrional *llobí*;
6. Existència d'un avenç de l'arabisme castellà en l'actualitat: així cat. *gí-nesta* - cast. antic *hiniesta*, tot i que actualment ha acat predominant en cast. *retama*;³²
7. Existència de problemes semàntics: cast. *noria/ñoria* - cat. antic *nora*, can-

29. Germà Colon (*Un passatge obscur del Llibre de Fortuna e Prudència de Bernat Metge*, dins *La llengua catalana en els seus textos*, I, Barcelona 1978, ps. 187-196 [publicat anteriorment a «ER», X, 1962, ps. 209-216]) considera, a diferència de Joan Coromines (*Mots catalans d'origen àrab*, ps. 120-122), que *tabà* i *tabac* no són sinònims i que, mentre que aquest darrer prové de l'àrab *TABAQ* «cistella, panera», el primer provindria d'una etimologia obscura però idèntica a *tabart*.

30. Joan Coromines, *Mots catalans d'origen àrab*, ps. 68-69.

31. Germà Colon, *Quelques considérations sur le lexique catalan*, dins *La linguistique catalane* (París 1973, ps. 239-287). Aquesta qüestió és tractada a les ps. 256-257.

32. Aquest punt 6 no apareix en el treball de G. Colon esmentat a la nota anterior. Kurt Baldinger, però, inclou a *La formación de los dominios lingüísticos de la Península Ibérica* (Madrid 1971²), ps. 65-66, nota 41, una observació de Germà Colon sobre els problemes que planteja l'estudi dels arabismes catalans en comparació dels castellans, on afegeix aquest punt 6 a allò que ja havia dit en el seu treball del 1973.

viat en el català modern a *sènia/sínia*, també d'origen àrab, que correspon a l'arabisme castellà *aceña* «molí d'aigua»;

8. Existència d'arabismes secundaris (mots grecs o llatins passats a les llengües romàniques a través de l'àrab): per exemple el llatí GYPSUM ha passat al català i al castellà (*guix-yeso*) directament, però en català, al costat de *guix*, existeix en el sud del domini lingüístic *algeps*, també provinent de GYPSUM, que ens ha entrat a través de l'àrab;
9. Existència en una mateixa zona dialectal de dues solucions, l'una àrab i l'altra no: en els *Furs de València*³³ (segle XIII) coexisteixen *rambla* i *areny*, *algepç* i *guix*, etc.»

A més d'aquestes dificultats, cal anar en compte a l'hora de determinar, amb certesa, l'origen aràbic d'un mot català. Sense que sigui freqüent, pot donar-se el cas d'un mot començat per AL- i que en canvi tingui un origen romànic —aquest seria el cas d'*alguassa* «la part mascla o que porta la tija», format, com ha indicat Joan Coromines,³⁴ amb l'article àrab i un nom romànic d'etimologia idèntica a la del verb *gronçar* (*gronxar*);³⁵ o pot donar-se el cas d'un mot català que tingui una gran similitud amb un mot àrab a causa de tenir, en ambdues llengües, un origen onomatopèic —per exemple *ou gargot* «ou covat», i BAYDA GARGAL—³⁶ o a causa de tenir un origen comú, encara que independent —com és el cas ja esmentat de *tangí* i ṬĀJIN < grec ταγγινον. L'addició de sufixos romànics a mots àrabs (SAṬL, àrab, amb els sufixos llatins -ICULUM o -ELLUM ha donat *setrill* i *sitrèll* en català; ḤARDĀWN, àrab, amb la substitució del sufix augmentatiu -ŪN < -AWN pel sufix llatí -ACEUM ha originat el català *faradatxo* o *sarvatxo* «llangardaix»)³⁷ pot induir a no pocs errors l'investigador poc coneixedor de les dues llengües i poc acostumat a l'estudi de les etimologies. És obvi, d'altra banda, que l'estudi de les veus àrabs contaminades amb sufixos romànics haurà de tenir, a la llarga, una importància extraordinària per a conèixer l'estat de les llengües romàniques en aquestes èpoques primitives.³⁸

2. Arabismes de la llengua catalana

En comptes de donar una llista exhaustiva dels arabismes del català creiem que és més interessant, en un treball de divulgació com aquest, donar algunes

33. Vegeu l'estudi de Germà Colon i A. Garcia sobre la llengua dels *Furs de València* (*Introducció a l'edició dels Furs de València*, I, Barcelona 1970). En aquest treball (ps. 59-67) s'explica l'aparició d'aquestes parelles com un intent per part de l'autor de la versió catalana dels *Furs* de fer-se entendre per la població acabada de conquerir (ús de *rambla* i *algepç*) i per part de la població conqueridora (ús d'*areny* i de *guix*).

34. Joan COROMINES, *Mots catalans d'origen aràbic*, ps. 135-136.

35. Com indica Joan Coromines, a València la mateixa peça s'anomena *gronça* i és ben probable que a la frontera aragonesa, que és el lloc on es troba el mot català en qüestió, la *o* oberta hagi diftongat en *ua*, fenomen típicament aragonès, que el grup *grua* s'hagi reduït a *gua* (a Graus aquesta peça s'anomena *guanxa*) i el grup *ns* s'hagi reduït a *s* (ja que a Aragó és freqüent el fenomen invers: *oso* > *onso*).

36. Joan COROMINES, *Mots catalans d'origen aràbic*, ps. 101-102.

37. *Ibid.*, ps. 94-98.

38. El professor Dr. F. CORRIENTE, a *A Grammatical Sketch of the Spanish Arabic Dialect Bundle* (Madrid 1977) i a d'altres treballs que prepara ha estudiat els fenòmens de metaanàlisi de sufixos àrabs i romànics (catalans, castellans o mossàrabs) que expliquen molts dels arabismes de les llengües romàniques, sobretot dels d'aquelles que van tenir un contacte durador amb l'àrab. El cas de ḤARDĀWN, amb un sufix -ŪN < -AWN augmentatiu en àrab però analitzat en romanç com a diminutiu i substituït, consegüentment, pel sufix augmentatiu llatí -ACEUM, és un bell exemple del fenomen que comentem. Vegeu també Joan COROMINES, *Los nombres de la lagartija y del lagarto*, dins *Tópica Hespérica*, I (Madrid 1972), ps. 252-284.

de les característiques que, d'una manera general, prenen els mots àrabs en entrar en la nostra llengua.

a) *El vocalisme*

El sistema vocàlic de l'àrab, basat únicament en tres fonemes (/a/, /i/, /u/) i els corresponents al·lòfons, evolucionà a la Península Ibèrica seguint dues tendències conegudes amb els noms d'*imāla* i *tafhim*.³⁹ La *imāla*⁴⁰ és la tendència espontània de la /a/ a convertir-se en [e] i, de vegades, en [i]:⁴¹ *Sénia/Sínia* < SĀNIYA, en el lèxic comú, i *Ademús* < AL-DAMUS (Val.), *Benissalem* < BANISALĀM (Mall.), *Algímia* < AL-JĀMĪ' (Val., Cast.), i *La Cénia* (Tarr.), *Cénia* (Cast., Al.), *Sénia* (Val.), *Senieta* (Al.) i *Sínia* (Mall.), en la toponímia, s'expliquen a través d'aquest fenomen.

El *tafhim* és la tendència de /a/ a convertir-se en [o] en entorns velars i labials: (*ai*)*xarop* < ŠARĀB, *sicló* < SIQLAB (llatí SCLAVUS), *monot* < MAHNĀB < MAHNAB, *Maboma* < MAHUMMAD (variant de MUĤAMMAD), *Marroc* < MARRĀKUŠ, del lèxic comú, i *Almussafes* < AL-MASĀFA, de la toponímia.

Pel que fa al fonema /i/, quan en àrab es realitzava com l'al·lòfon [e], en entorns velars i faringals, ha donat *e* en català:⁴² el topònim *Aleuda* (Val.) < AL-'IDWA, n'és un exemple.

El fonema /u/, d'altra banda, quan en àrab es realitzava com l'al·lòfon [o], en entorns velars o faringals, ha donat *o* en català:⁴³ *de gaidó*, *de gairell* < GAYDŪN «poarangues», *cotó* < (AL)-QUTŪN, *alcofoll* < de l'hispanoàrab AL-KUĤŪL < ar. clàssic AL-KUĤL.

b) *Consonantisme*

Algunes de les solucions catalanes a determinats fonemes consonàntics àrabs són les següents:

1. /ħ/ i /h/ > /k/ o /f/. Per exemple: HAŠŠŪM > *cotxó*, HAŠHAŠ > *cascall*, ŠARĪHA > *xereca* o *xarefa*, ĤAMMĀL > *camàlic*, AL-ĤABS > *alcapç* (cat. antic: «presó»), ĤARDAWN > *fardatxo*, HARNAQ > *farnaca*, ĤABBAT (AL)-HULŪWWA >

39. Vid. F. CORRIENTE, *A Grammatical Sketch...* ps. 22-26.

40. Si tradicionalment s'havia cregut que la *imāla* era un fenomen datable el segle XIII, F. Corriente (*A Grammatical Sketch...*, p. 24) ja ha fet notar que és un fenomen que devia produir-se molt abans.

41. Julio Samsó (*Ressenya* del treball *A Grammatical Sketch...* de F. Corriente, «Oriens», 27-27 (1981), fa notar que en àrab pogué existir la *Imāla umlaut*, és a dir, el tancament de /a/ condicionat. Aquest fenomen explicaria el canvi /a/ > /e/ > /i/ que trobem a *siquia* i *sínia* (variants de *sèquia* i *sènia*), els noms de lloc mallorquins començats en *Bini-* (comparables als que comencen amb *Beni-* al País Valencià) i els noms de persona com *Bibiloni* (comp. amb *Babiloni*), en els quals l'àrab hauria condicionat el canvi. A. Steiger (*Contribución a la fonètica del hispano-àrab y de los arabismos en el iberorromance y en el siciliano*, Madrid 1932, p. 328) ja havia insinuat aquesta possibilitat. Joan Coromines, però, ha demostrat (*Mots catalans d'origen àrab*, p. 171) que el fenomen ha de ser romànic perquè el trobem en mots com *bèstia* > *bístia*, *NESCUS* > *neci* > *nici*, *CAELESTIA* > *celístia*, etc., que no ens han arribat a través de l'àrab. M. Sanchis Guarner (*Aproximació a la història de la llengua catalana*, Barcelona 1980, p. 88) també admet la possibilitat d'un canvi /a/ > /e/ > /i/ en l'àrab peninsular. Els treballs d'A. Poveda (*Introducción al estudio de la toponimia àrab-musulmana de Mayurqa* i *Repertori de toponimia àrab-musulmana de Mayurqa*) han demostrat que els topònims en *Bini-* són posteriors al 1276, ja que fins en aquesta data no és possible de trobar-los en l'extensíssima documentació que ha estudiat. Són, per tant, una creació romànica.

42. F. CORRIENTE, *A Grammatical Sketch...*, ps. 27-28.

43. *Ibid.*, ps. 28-29, i Joan COROMINES, *Mots catalans d'origen àrab*.

matafaluga, AL-ḤABAQA > *alfàbrega*, TAḤWILA > *tafulla* (variant de *taïlla*). En la toponímia trobem *Altafulla* i *Benicolet* (Val.) < BANU-ḤULAYD.

És més freqüent, com ha fet notar Joan Coromines,⁴⁴ el pas de /ḥ/ i /ħ/ a /f/. També fa notar⁴⁵ la possibilitat que aquests dos fonemes donin en català /s/ —per exemple a les variants *sarvatxo* o *sardatxo*, *sardeta* per *farda* «esquirol», *recenes* < RAḤN, comparat amb el *rehenes* castellà i el *refems* portuguès, que podria explicar-se pel canvi /f/ > /s/, documentat independentment a FAṢFAṢA > *alfalf* > *alfals*, MAṬRAḤ > *matalaf* > *matalàs* o en la ultracorrecció QĀDŪS > *caduf*. Són menys freqüents, però no desconeguts del tot, els casos de /ḥ/ > /g/: AL-MAHZAN > (*al*)*magatzem*, AL-ḤARRŪBA > *garrofa* o AL-ḤWARĪZ-MĪ, pseudònim del matemàtic Abū Ja'far Muḥammad Ibn Mūsā > *algoritme*.⁴⁶

2. /-m/ > /-n/. Per exemple: AL-MUQADDAM > *almugatèn* o MAHRŪM > *baharon*. Seguint, però, la fonètica catalana, aquesta -n final tendeix a desaparèixer: ḤAŠŠŪM > *cotxó*, i el topònim *Banissili* < BANĪ-SĀLIM. Òbviament, aquest darrer canvi també el trobem en aquells mots àrabs que, posseint una -n final, van entrar en el català: MISKĪN > *mesquí*, BANĪ-ḤAYRŪN > *Benifaïró* (Val.), IBN-RUMMĀN > *Abenromà* (Val.), compareu-lo amb *Guardarromán* de Còrdova, BANĪ-ḤALDŪN > *Benifaldó* (Mall.), etc.⁴⁷ En el cas de *magatzem* tindriem una ultracorrecció.

Quan la *n* no és final i es troba en contacte amb sibilants o alveolars, tendeix a assimilar-s'hi: MANZAL QURAYŠ > *Massalcoreig* (Lleida) i MANZAL NAŠR > *Massanesa* (Val.).⁴⁸

3. /b/ > /p/, /b/, /v/ o /f/. El fonema àrab /b/ tenia dues possibles realitzacions: l'una semblant a la nostra [p] i l'altra semblant a [β].⁴⁹ Això ens explicaria aquells casos en què /b/ àrab s'ha convertit en /p/ catalana: *arrop* < AL-RUBB i *Ràpita* < RĀBIṬA. L'altra realització, reforçada per la fonètica catalana, en determinades posicions, com per exemple en contacte amb fonemes sords, podia ensordir-se fins a convertir-se en /f/ —HARRŪBA > *garrofa* i MUḤTASAB > *mostassa*— o fins i tot en /w/ —AL-ʿUQĀB > *Olocau* (Val.) i, potser, AL-TĀBŪT > *taüt*— en posició implosiva. Aquest canvi de [β] en /w/, que podria ser ja romànic, no és, però, el que explica la relació evident entre /w/ àrab i /b/ catalana que trobem a *Albatera* (Val.) < AL-WATĪRA i *Alberic* (Val.) < AL-WARĪQ, que, segons F. Corriente,⁵⁰ s'hauria d'explicar per ultracorrecció.⁵¹

4. /r/ > /l/ o /l/ > /r/. Per exemple en els següents mots del lèxic comú: *anafil* < AL-NAFĪR, *gandul* < GANDŪR, *taül*, d'etimologia desconeguda però que es pot comparar amb el castellà *tahur*, *xalefa*, variant de *xereca*, o *xarefa* < ŠARĪḤA, *matalàs* < MAṬRAḤ, *atzerola* < AL-ZAʿRŪRA, *xaloc* < ŠARQĪ,⁵² *alboloc* < AL-BURŪQ, *setrill* o *sitrèll* < SAṬL. En la toponímia trobem *Benaguacil* (Val.) <

44. JOAN COROMINES, *Mots catalans d'origen aràbic*, ps. 89 i 169.

45. *Ibid.*, ps. 97 i 100.

46. MANUEL SANCHIS GUARNER, *Aproximació a la història de la llengua catalana*, Barcelona (1980), p. 87, considera la possibilitat que /ḥ/ > ø en posició final de mot o davant consonant final de síl·laba.

47. F. CORRIENTE, *A Grammatical Sketch...*, ps. 36 i 41, especialment la nota 46.

48. *Ibid.*, p. 41, nota 42.

49. *Ibid.*, ps. 31-33.

50. *Ibid.*, p. 33.

51. Vegeu, sobre /p/ en àrab hispànic, el treball de F. CORRIENTE, *Los fonemas /p/, /c/ y /g/ en àrabe hispánico*, «Vox Romanica», 37 (1978), ps. 214-218.

52. Aquesta etimologia no és segura segons una comunicació oral (conferència feta el 24 d'abril de 1981 a la U. A. B.) del professor F. Corriente: podria provenir del llatí SALUM i del sufix despectiu mossàrab -oc.

IBN AL-WAZĪR (compareu-lo amb el mot comú *algotzir*) i *Benioquer* (Val.) < BANI-ŪQAYL.

Segons Joan Coromines,⁵³ les causes d'aquesta vacil·lació rau en l'existència d'una «discrepància articulatòria entre la *r* i la *l* àrabiques i romàniques» junta-ment amb el següent fet: «En el jargó àrabo-romànic que parlaven els mossàrabs i els cristians fronterers, i del qual provenen els arabismes de les llengües hispà-riques, l'article *al-*, trobant-se sempre aglutinat als mots d'origen àrabic, devia provocar per dissimilació un gran nombre d'alteracions de *l* en *r* en els mots que contenien una *l*. Intervenint la pronúncia clàssica de l'àrab, devia produir-se una reacció que, exagerant-se, degué donar lloc al canvi de *r* en *l* en nombrosos mots àrabis que havien tingut sempre *r*. Aquesta fluctuació degué tenir per conseqüència el sentiment que en àrab la *r* i la *l* eren intercanviables: d'ací que les permutes entre les dues lletres es produïssin àdhuc en mots on no hi podia haver dissimilació, per començar en lletres solars, davant les quals la *l* de l'article s'assimila.»

Deixant de banda altres correspondències entre elements àrabs i catalans (vegeu-ne un estudi més complet en els treballs de Joan Coromines, F. de B. Moll i M. Sanchis Guarner),⁵⁴ un altre fenomen a destacar és l'assimilació de la *l* de l'article àrab a la consonant següent si aquesta és una consonant «solar»:⁵⁵ *t*, *d*, *ṭ*, *ḍ*, *ṭ*, *ḍ*, *z*, *ḏ*, *s*, *š*, *ṣ*, *n*, *l* i *r*. D'aquesta manera, els mots catalans que porten l'article àrab aglutinat, actualment una minoria com ja hem vist, prenen una forma que els fa més difícils de reconèixer. Examinem-ne alguns casos, trets gairebé tots del treball que ha dedicat al problema E. Veres d'Ocon:⁵⁶

2. AL-D... > AD-D... > *ad*...: AL-DIRHAM > *adaram*, AL-DARQA > *adarga*, i
1. AL-D... > AD-D... > *ad*...: AL-DĪ'B > *adip*, AL-DĪ'BA > *adives*.
AL-DĀMŪS > *Ademús*.
3. AL-T... > AT-T... > *at*...: AL-TĀBŪT > català antic *ataüic/atabuc* (mod. *taüt*), AL-TALB > *atalbar* o *ataubar*, i BANĪ AL-TIJĀR > *Beniatjar*. És una excepció el topònim *Altafulla* (Tarf.) < AL-TAḤWILA.
4. AL-Ṭ... > AṬ-Ṭ... > *at*...: AL-ṬALĪ'A > *atalaia*, AL-ṬŪB > *atabó*.
5. AL-Z... > AZ-Z... > *ad*...: AL-ZULM > *adolmar*.⁵⁷
6. AL-S... > AS-S... > *atz*, *ass*, *aç*...: AL-SŪSANA > *assutzena*, AL-SAHĀBA > *atzabó*, AL-SAWAṬ > *assot*, BURJ AL-SUDD > *Burjassot* (Val.), WĀDĪ AL-SĀQIYA > *Guardassèquia* (Val.), AL-SŪQ > *Assoc* (Val., Al.) (que en el català antic existia en el lèxic comú com a *açoch*) i AL-SĪRA > *Assera* (Gandia).
7. AL-Ṣ... > AṢ-Ṣ... > *atz*, *ass*, *ac*, *aç*...: AL-ṢABBĀRA > *atzavara*, AL-ṢIFR >

53. JOAN COROMINES, *Mots catalans d'origen àrabic*, ps. 163-168.

54. *Ibid.*; FRANCESC DE B. MOLL, *Gramàtica històrica catalana* (Madrid 1952); i M. SANCHIS GUARNER, *Aproximació a la història de la llengua catalana*. En aquests tres treballs hom hi trobarà més bibliografia.

55. S'anomenen consonants «solars» perquè amb una d'elles comença el mot àrab ŠAMS «el sol». Semblantment, la resta de les consonants s'anomenen «lunars» perquè amb una d'elles comença el mot QAMR «la lluna».

56. E. VERES D'OCON, *Huellas de la asimilación solar en los arabismos del catalán-valenciano*, «Revista Valenciana de Filología», I, 3 (1951), ps. 217-239.

57. Existeix el mot *alule* < AL-ZULLA que, segons Joan Coromines (*Mots catalans d'origen àrabic*, p. 143) no representa una excepció a aquesta assimilació, ja que és probable que la *l* de l'article s'hagués convertit en *z* i que, posteriorment, el grup geminat *zz* hagués donat *l* passant per *d*, ja que no són infreqüents els canvis *d* > *ld* i, en posició final, *d* > *l*: AL-DABBA > AD-DABBA *aldaba*, i AL-QADI > *alcalde*.

- (at)zero, AL-SIBAR > *acèver*, IBN AL-ŠĀ'ID > *Benassait* (Al.) i AL-ŠAGĪR > *Azeguer* (Mall.). És una excepció *Alsabara* (Al.).
8. AL-Z... > AZ-Z... > *atz, ass, ac, aç...*: AL-ZA^cRŪRA > *atzerola*, AL-ZUQĀQ > *atzucac*, AL-ZAYD > *Asseit, aceite* (Eivissa) i AL-ZANĀTA > *Atzaneta* (Alt Maestrat).
 9. AL-N... > AN-N... > *an...*: AL-NAFĪR > *anafil, Bonnabe* < ABŪ AL-NA-BIH, que encara conserva *nn* (< LN).
 10. AL-R... > AR-R... > *arr...*: AL-RUB^c > *arrova* > *rova*, AL-RUZZ > *arròs*, AL-RABAḌ > (*a*)*rraval*, AL-RUBB > *arrop* i els topònims *Arrif* (Val.) < AL-RĪF i l'*Arraval* (Barc.) < AL-RABAḌ.
 11. AL-š... > Aš-š... > *ax, eix, aix...*: AL-ŠUWĀR > *aixovar*, AL-ŠIRKAYR > *eixanquer* i els topònims *Exàtiva* (mod. *Xàtiva*) < AL-ŠĀṬIBA i *Aixat* (Val.) < AL-ŠAṬṬ «la ribera».

Hi ha, finalment, una sèrie de mots d'origen àrab en els quals la *l* de l'article apareix convertida en *m* o *n* tot i anar seguida d'una consonant «lunar», generalment labial. La major part d'aquests exemples (AL-BURNIYYA > *ambúrnia/albúrnia*, AL-BIŠĀRA > *ambíxeres/albíxeres*, AL-QURQ > *ancorca/alcorca*, AL-QULLA > *ancolla/alcolla*, AL-JARRA > *angerra/algerra*, AL-QĀDĪ > *ancalde/alcalde*, AL-BARQŪQ > *ambercoc/albercoc*), que han fet pensar a algun investigador en una supervivència de l'article sud-àrab AN,⁵⁸ s'expliquen per una dissimilació de *l* (en mots amb una altra líquida) esdevinguda en època romànica, ja que el canvi per dissimilació *l* > *n* (*m* davant d'una labiar) és molt freqüent en mots d'origen llatí: PULLICELLA > *poncella, faldilla/fandilla, polioli/ponioli*, cast. *malilla* > cat. *manilla*.⁵⁹

3. Pervivència de l'àrab després de la conquesta catalana: 1238-1609

En parlar de la complexitat cronològica de la presència de l'àrab als actuals dominis lingüístics de la llengua catalana, hem fet esment del fet que, pel que fa al País Valencià, s'allargà fins el 1609, quan els moriscos foren expulsats de la Península. Aquesta afirmació pressuposa, òbviament, que la població «àrab» del País Valencià —àrab d'origen o àrab perquè, tot i haver arribat amb els conqueridors el 711 però de procedència no àrab, o tot i tenir un origen hispano-romà, s'havia arabitzat— parlava, fins i tot molts anys després de la conquesta catalana, la llengua àrab. Aquest fet és important, en primer lloc, perquè ens pot il·lustrar sobre quines llengües, fent-hi un paper de primer ordre, intervingueren en el conflicte que, entre els segles XIII i XVII, va oposar la minoria nacional àrab —els moriscos— i el grup hegemònic sorgit de la conquesta catalana, i en segon lloc perquè ens ensenya quina fou la sort de la llengua romànica sorgida del llatí vulgar del País Valencià —el mossàrab de València. Per tal de fonamentar-lo, els investigadors han centrat els seus treballs en tres èpoques distintes: 1) l'etapa compresa entre la conquesta catalana i l'expulsió dels moriscos (1238-1609);

58. Juan Vernet (en les discussions que seguien la ponència de G. B. PELLEGRINI, *L'elemento arabo nelle lingue neolatine...*) va insinuar aquesta possibilitat. F. Corriente, en tractar els mots castellans *Amocadén* < AL-MUQADDAM i *Ambercoque* < AL-BARQUQ (*A Grammatical Sketch...*, p. 85) també parla d'una possible influència sud-àrabiga, encara que sense adoptar una solució definitiva. Julio Samsó (*Ressenya* del treball *A Grammatical Sketch...* de F. Corriente) ha insistit més en la hipòtesi estudiant, especialment, fonts valencianes.

59. Joan VENY, a *Alguns problemes de dialectologia catalana: A) La iodització*, dins *Estudis de geolingüística catalana* (Barcelona 1978), ps. 290-337, ha estudiat aquesta dissimilació.

2) l'etapa de la conquesta catalana; i 3) l'etapa de la dominació àrab (711-1238).

Són ja força nombrosos —i concloents— els treballs que estudien el comportament lingüístic dels descendents dels àrabs que no abandonaren el País Valencià després del 1238: Joan Fuster, Dolors Bramon, M. Carme Barceló i Ana Labarta⁶⁰ coincideixen a afirmar que, entre la conquesta catalana i el 1609, la llengua àrab es va convertir en un element fonamental de la resistència morisca a l'assimilació, fent bones les paraules del Dr. Esteban, bisbe d'Oriola (1595): «*La lengua les es impedimento de su conversión*» i, per tant, de la seva integració. Els moriscos, sobretot els que vivien agrupats en zones rurals on constituïen la majoria de la població, parlaven habitualment en àrab i eren rars els qui podien entendre el català: com afirmaven ells mateixos en les negociacions que seguiren la seva derrota a la Serra d'Espadà (1528), «*la mayor parte de los moros y casi todas las moras no saben hablar aljamiá*».

Que els moriscos dels segles xv i xvi només parlessin àrab indica, sens dubte, que abans de la conquesta catalana els àrabs ja només parlaven àrab i que, consegüentment, el mossàrab de València havia desaparegut al llarg de la dominació àrab —fóra impossible que després del 1238, quan el català era la llengua dominant, els «àrabs» parlessin àrab i que, en canvi, abans del 1238, quan l'àrab era la llengua dominant, els «àrabs» parlessin romanç. Confirmen aquesta conclusió els treballs de R. I. Burns⁶¹ i de Pierre Guichard.⁶² El primer, en estudiar les relacions entre els catalans i els àrabs en el mateix moment de la conquesta catalana ha mostrat com la llengua constituïa una vertadera barrera entre les dues comunitats que només podia ésser superada amb l'ajuda de traductors —torsimanys experts en *algaravia*, jueus tot sovint, per part catalana, i sarraïns *latinats*, per part àrab. El segon ha mostrat com fou d'efectiva la implantació d'una societat musulmana a la Península Ibèrica, fet que, entre d'altres coses, implicà, a la llarga, l'arabització lingüística. Qualsevol afirmació tendent a defensar la supervivència del mossàrab valencià durant la dominació àrab i després de la conquesta catalana manca de fonaments i només es justifica per la intencionalitat ideològica d'aquells que la sustenten: negar la unitat de la llengua parlada a Catalunya, les Illes i el País Valencià afirmant que la parla actual del País Valencià és una perllongació del mossàrab de València i afavorir, així, l'espanyolització de la Península Ibèrica.

Allò que ja no coneixem tan bé és com es desenvolupà el conflicte lingüístic entre el 1238 i el 1609. Inicialment, deixant de banda el llatí, les llengües en conflicte eren l'àrab dels moriscos i el català dels conqueridors. Això és indubtable. És probable que el català anés penetrant en determinats cercles moriscos, urbans i cultes. Això sembla indicar el fet que, com ha mostrat Ana Labarta,⁶³ els metges moriscos aprenguessin català i que força documents mèdics dels moriscos, tots aljamiats, continguin llistes de remeis en català. El castellà és obvi que, en el mateix moment en què començà a dificultar l'ús normal de la llengua catalana, també degué penetrar a la societat morisca: molts documents de tipus religiós

60. Cf. la bibliografia de la nota 3. Afegiu-hi, ara, Ana LABARTA, *Algunos aspectos del dialecto árabe valenciano en el siglo XVI a la luz del fondo de documentos del AHN*, «Jornadas de Cultura Árabe e Islámica» (Madrid, 13-19 de desembre de 1980) i Dolors BRAMON, *Contra moros i jueus* (València 1981).

61. Cf. el treball citat a la nota 3.

62. Pierre GUICHARD, *Al-Andalus. Estructura antropológica de una sociedad islámica en Occidente* (Barcelona 1976); *Toponimia y geografía musulmana de Valencia* (Saragossa 1979), i *València abans dels catalans*, «L'Avenc», 16 (1979), ps. 34-39.

63. Ana LABARTA, *Textos para el estudio de la terapéutica entre los moriscos valencianos*, «Dynamis», 1 (1981), ps. 275-310.

—oracions, aljamiades, declaracions inquisitorials— o, diguem-ho així, diplomàtics ho reflecteixen. En tots dos casos la penetració era petita. El fet, però, té una gran importància perquè sembla indicar-nos els camins a través dels quals el català i el castellà podien expandir-se. Conèixer-los bé, deixant de banda el tema concret del treball present, ens ajudaria a delimitar amb precisió el conflicte que d'ençà el segle xv enfronta el català i el castellà al País Valencià.

JOSEP M. NADAL I FARRERAS